

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه قم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی

عنوان:

علم الهی و رابطه آن با بداء

از دیدگاه صدر المتألهین و فخر رازی

استاد راهنما:

خانم دکتر زهره برقی

نگارنده:

مینا سهرابی

تابستان / ۱۳۹۳

تقدیم به :

مظهر عشق و عبودیت ، در دانه حضرت حق ، خون خدا ، یگانه منجی قلبم ، آقای که در عبادت و عرفان و کسب مقامات معنوی به درجه ای از معرفت رسید که مدال نفس مطمئنه جهان به نامش ثبت گردید ، حضرت سید الشهدا (ع).
و یگانه بانوی کربلا ، اسوه صبر و استقامت ، مالک الرقاب ملک و ملکوت ، عصاره عزت و شرف هستی ، زینب کبری (س).

و پدر عزیزم که مرا با نام مقدس حسین آشنا نمود ؛
و مادر مهربانم که دلسوزانه مرا با عشق حسین پرورید ؛
و همسر دلسوز و پسر عزیزتر از جانم ، محمد حسین ؛
و اساتید بزرگوارم که به من قطره ای از اقیانوس معرفت حسینی را چشانند ؛
و حضرت بقیه الله الاعظم روحی و ارواح العالمین لتراب مقدمه الفداء .
"به امید گوشه چشمی"

تشکر و قدر دانی

حمد و سپاس خداوند را که توفیق کسب علم و دانش را به ما عطا فرمود . در این جا بر خود لازم می دانم از تمامی اساتید بزرگوار ، به ویژه اساتید دوره کارشناسی ارشد که در طول سالیان گذشته مرا در تحصیل علم و معرفت و فضائل اخلاقی یاری نموده اند ؛ تقدیر و تشکر نمایم .

از استاد گرامی و بزرگوار سرکار خانم دکتر زهره برقی که راهنمایی اینجانب را در انجام تحقیق و نگارش این پایان نامه تقبل نموده اند ، نهایت تشکر و سپاسگزاری را دارم .
از خانواده خود به ویژه پدر و مادر مهربان و همسر و فرزند عزیزم که در طول تحقیق و نگارش این پژوهش با کمک های فراوان خود ، بنده را مورد لطف قرار دادند ، نیز کمال تشکر را دارم .

چکیده

یکی از مسائل عمیق و پیچیده فلسفی - کلامی که از یک سو با خدا شناسی و از سوی دیگر با انسان شناسی پیوند می یابد ، آموزه بدا است . آن چه در این رساله سعی بر تجزیه و تحلیل آن است ، علم الهی و رابطه آن با بدا از دیدگاه ملاصدرا و فخر رازی در مقام متکلم و فیلسوف است . بنابر تصور بسیاری ، بدا از لوح محو و اثبات سرچشمه می گیرد ، در حالی که در این رساله روشن می شود بدا در مقام شامخی از صقع ربوبی تحقق می یابد و از اسم مستتر الهی سرچشمه می گیرد و آن چه در لوح محو و اثبات سافل و علم قدری و نظام عینی تحقق می یابد ، ظهور بداست نه وقوع آن . بر این اساس ، نقش مبادی عالی و علت های متوسط در این زمینه ، تنها به عنوان مجاری ابداء و اظهار بدا به الواح سافل است . هر تغییر در لوح قدر خارجی ، منوط به اختیار انسان است و اختیار او می تواند تأثیر گذار بر جهت دهی سلسله اسباب و علل وارده بر طبیعت باشد . ملاصدرا با شرح فلسفی خود بر اصول کافی ، به خوبی حقیقت بدا را شرح داده است . هر چند به طور تفصیلی توضیح نداده که چگونه بدا به خداوند منتسب می شود و این که با وجود برتر بودن اولیای محمدیین از لوح محفوظ ، چگونه در علم آنان بدا ظاهر می شود ؟ و مطالب دیگری که در این زمینه مبهم مانده اند . با وجود انکار بدا از ناحیه فخر رازی ، تناقض های فراوانی در آثارش مبنی بر تغییر سرنوشت می یابیم که شاید دلیل آن این است که وی نتوانسته با چهار چوب های سست تفکر بر جبر ، مفاد روشن و محکم مآثورهایی را انکار کند که بر وجود اختیار آدمی دلالت دارد و نتوانسته تأثیر دعا ، صدقه و مانند آن را بر تغییر سرنوشت آدمی ، براساس محو و اثبات نادیده بگیرد . روش تحقیق این رساله ، روش تطبیقی همراه با تحلیل می باشد .

واژگان کلیدی : بدا ، لوح محو و اثبات ، لوح محفوظ ، علم الهی ، ملاصدرا ، فخر رازی

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

مقدمه	۱
تعریف و تبیین موضوع	۲
سؤال های تحقیق	۳
سؤال اصلی	۴
سؤال های فرعی	۴
اهمیت و ضرورت مسئله	۴
فرضیه تحقیق	۶
روش تحقیق	۶
پیشینه تحقیق	۷

فصل اول : کلیات

۱-۱ . مفهوم شناسی	۹
۱-۱-۱. واژه بدا	۹
۱-۱-۱-۱. معانی لغوی بدا	۹
۱-۱-۱-۲. معانی اصطلاحی بدا	۱۰
۱-۱-۱-۳. تحلیل معانی لغوی و اصطلاحی	۱۱
۱-۱-۲. واژه علم	۱۴
۱-۲-۱-۱. معانی لغوی علم	۱۴
۱-۲-۱-۲. معانی اصطلاحی علم	۱۴
۱-۲-۱-۳. تعریف صحیح علم	۱۵
۱-۲-۱-۴. تعریف علم از نظر صدر	۱۵
۱-۲-۱-۵. تعریف علم از نظر فخر رازی	۱۷
۲-۱. زندگی نامه	۱۷
۲-۱-۱. ملاصدرا	۱۷

(الف)

فهرست مطالب

۱۸.....	۲-۲-۱. فخر رازی
۲۰.....	نتیجه گیری
	فصل دوم: علم الهی از نظر صدرالمتهلین و فخر رازی
۲۱.....	مقدمه
۲۱.....	۱-۲. علم واجب تعالی به ذات خود
۲۲.....	۲-۲. علم واجب به مخلوق ها در مرتبه ذات
۲۵.....	۳-۲. علم واجب تعالی به مخلوق ها در مرتبه مخلوق ها
۲۵.....	۲-۳-۱. بهره گیری از تمثیل آینه
۲۶.....	۴-۲. احکام و ویژگی های علم الهی
۲۶.....	۲-۴-۱. ذاتی بودن و بساطت علم خداوند
۲۷.....	۲-۴-۲. ضرورت علم واجب تعالی
۲۷.....	۲-۵. مراتب علم الهی به ماسوا
۲۷.....	۲-۵-۱. مرتبه عنایت
۲۹.....	۲-۵-۲. مرتبه قضا
۳۰.....	۲-۵-۳. مرتبه قدر
۳۱.....	۲-۵-۴. مرتبه لوح و قلم
۳۲.....	۲-۵-۵. مرتبه دفتر وجود
۳۲.....	۲-۶. علم واجب به امور جزئی و متغیر زمانی
۳۳.....	۲-۷. علم واجب به امور ممکن استقبالی و افعال انسان
۳۴.....	۲-۸. علم باری تعالی به افعال اختیاری انسان
۳۵.....	۲-۹. علم الهی از نظر فخر رازی
۳۵.....	۲-۱۰. دلایل فخر رازی برای بدیهی و بی نیاز از تعریف بودن علم
۳۷.....	۲-۱۱. حقیقت علم از نظر فخر رازی

(ب)

فهرست مطالب

۴۰.....	۱۲-۲. تقسیم علم به فعلی و انفعالی.....
۴۱.....	۱۳-۲. نظر فخر رازی پیرامون عالم بودن خداوند متعال.....
۴۲.....	۱۴-۲. منکران علم خدا از نظر فخر رازی.....
۴۳.....	۱۵-۲. تفاوت علم خدا با علم مخلوق ها.....
۴۴.....	۱۶-۲. اثبات علم خدا.....
۴۴.....	۱-۱۶-۲. علم واجب تعالی به ذات.....
۴۵.....	۲-۱۶-۲. علم واجب تعالی به مخلوق ها.....
۵۴.....	۱۷-۲. پاسخ فخر رازی به چند شبهه در اصل عالم بودن خداوند.....
۵۶.....	۱۸-۲. تفسیر آیه های قرآن پیرامون علم الهی براساس مبانی فلسفی - کلامی.....
۵۷.....	۱۹-۲. اثبات علم خدا و عمومیت آن.....
۵۸.....	۲۰-۲. علم خدا به امور جزئی.....
۶۰.....	۲۱-۲. ازلی بودن علم خدا و ارتباط آن با جبر.....
۶۰.....	۲۲-۲. عدم زیادت علم بر ذات خدا.....
۶۲.....	۲۳-۲. عدم تغییر در علم خدا.....
۶۴.....	۲۴-۲. معنای در کتاب بودن علم خدا.....
۶۶.....	۲۵-۲. مراد از نفی علم خدا.....
۶۷.....	نتیجه گیری.....
	فصل سوم: تاریخچه و دلایل عقلی و نقلی بدا
۶۹.....	مقدمه.....
۶۹.....	۱-۳. تاریخچه.....
۷۰.....	۲-۳. دیدگاه صاحب نظران شیعه درباره بدا.....
۷۰.....	۱-۲-۳. شیخ صدوق.....
۷۰.....	۲-۲-۳. شیخ مفید.....

(پ)

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۷۲.....	۳-۲-۳. سید مرتضی علم الهدی.....
---------	---------------------------------

- ۴-۲-۳. شیخ طوسی ۷۲
- ۵-۲-۳. ابن ابی جمهور احسائی..... ۷۳
- ۶-۲-۳. میرداماد ۷۳
- ۷-۲-۳. دیدگاه صدرالمتألهین ۷۵
- ۸-۲-۳. علامه سید محمد حسین طباطبایی ۷۶
- ۹-۲-۳. علامه سید محمد کاظم عصار..... ۷۷
- ۱۰-۲-۳. محمد رضا مظفر ۷۸
- ۱۱-۲-۳. آیه الله خویی ۷۸
- ۱۲-۲-۳. امام خمینی ۷۹
- ۱۳-۲-۳. شهید مطهری..... ۸۱
- ۱۴-۲-۳. آیه الله سبحانی..... ۸۲
- ۳-۳. دیدگاه صاحب نظران اهل سنت درباره بدا..... ۸۳
- ۱-۳-۳. خیاط معتزلی..... ۸۳
- ۲-۳-۳. ابوالحسن اشعری ۸۴
- ۳-۳-۳. ابوحامد محمد بن محمد الغزالی ۸۵
- ۴-۳-۳. فخر رازی..... ۸۵
- ۵-۳. دلایل عقلی بدا..... ۸۶
- ۶-۳. دلایل نقلی بدا ۸۷
- ۱-۶-۳. تحلیل ثبوتی بدا از منظر آیه ها ۸۷
- ۱-۶-۳. آیه های اشاره شده به بدا..... ۸۸
- ۷-۳. دیدگاه صدرالمتألهین درباره آیات ۹۳

(ت)

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

- ۸-۳. دیدگاه فخر رازی درباره آیات..... ۹۴
- ۹-۳. مصادیق بدا در آیه های قرآن..... ۹۵

- ۳-۹-۱. دستور به ذبح حضرت اسماعیل (ع)..... ۹۵
- ۳-۹-۲. اعطای تورات به موسی (ع) ۹۶
- ۳-۹-۳. کشف عذاب از قوم یونس (ع) ۹۶
- ۳-۱۰-۱۰. بدا از منظر روایات..... ۹۸
- ۳-۱۰-۱. احادیث موجود در منابع امامیه ۹۸
- ۳-۱۰-۲. مصادیق بدا در تاریخ انبیاء و امامان ۱۰۶
- ۳-۱۱. روایات اهل سنت : ۱۰۹
- نتیجه گیری..... ۱۱۴

فصل چهارم: بدا از نظر صدرالمتهلین و فخر رازی

- مقدمه..... ۱۱۶
- ۴-۱. مبانی بحث بدا..... ۱۱۶
- ۴-۱-۱. اصالت یا اعتباریت وجود..... ۱۱۶
- ۴-۱-۲. اراده الهی ۱۱۷
- ۴-۱-۳. قاعده بسیط الحقیقه کل الاشياء ۱۱۷
- ۴-۱-۴. نظریه فقر وجودی ۱۱۸
- ۴-۱-۵. اقسام موجود ها..... ۱۱۸
- ۴-۱-۶. ربط متغیر به ثابت ۱۱۹
- ۴-۱-۷. مظهر داشتن اسم مستنثر ۱۲۱
- ۴-۱-۸. علم واجب به ماسوی ۱۲۲
- ۴-۱-۹. جبر و اختیار..... ۱۲۳
- ۴-۱-۹-۱. مذهب جبر..... ۱۲۴

(ث)

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
۴-۱-۲-۲. مذهب تفویض.....	۱۲۵
۴-۱-۳-۳. راه میانه جبر و تفویض.....	۱۲۵
۴-۲-۲. اقسام بدا از دیدگاه شیعه.....	۱۲۶

۱۲۶.....	۴-۲-۱.بدا محال
۱۲۶.....	۴-۲-۲.بدا ممکن
۱۲۷.....	۴-۳.بدا از نگاه صدرالمتألهین
۱۳۱.....	۴-۴.بدا از نگاه فخر رازی
۱۳۲.....	۴-۴-۱.سخن فخر در تفسیر کبیر
۱۳۳.....	۴-۴-۲.سخن فخر در المطالب العالیه
۱۳۴.....	۴-۴-۳.سخن فخر در المحصل
۱۳۷.....	۴-۴-۳-۱.خواجه نصیر در نقدالمحصل
۱۳۷.....	۴-۴-۳-۲.نظر صدرالمتألهین درباره پاسخ طوسی به فخر رازی
۱۳۸.....	۴-۵.استدلال فخر در رد بدا
۱۳۸.....	۴-۵-۱.دلایل قرآنی
۱۳۹.....	۴-۵-۲.دلایل روایی
۱۴۰.....	۴-۵-۳.دلایل عقلی
۱۴۱.....	۴-۵-۴.خلاصه دلایل
۱۴۱.....	۴-۶.تأثیر پذیری فخر رازی از ابن جریر و ابوالحسن اشعری
۱۴۱.....	۴-۶-۱.بدا از نظر اشعری
۱۴۳.....	۴-۷.اصول و مبانی نظر فخر در رد بدا
۱۴۳.....	۴-۷-۱.جبر گرایی فخر رازی
۱۴۴.....	۴-۷-۲.نظر فخر رازی در قضا و قدر
۱۴۵.....	۴-۷-۳.علم الهی در آرای فخر رازی
۱۴۵.....	۴-۷-۴.ارتباط میان مبانی مذکور

(ج)

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۴۶.....	۴-۸.رابطه نسخ و بدا
۱۴۶.....	۴-۹.معانی نسخ
۱۴۷.....	۴-۱۰.شرایط نسخ

- ۱۴۷..... تفاوت نسخ و بدا. ۱۱-۴
- ۱۴۹..... اشتراک نسخ و بدا. ۱۲-۴
- ۱۵۰..... معنای نسخ از نظر فخر رازی ۱۳-۴
- ۱۵۲..... نتیجه گیری

فصل پنجم : رابطه ی علم الهی و بدا از نظر صدرالمتهین و فخر رازی

مقدمه..... ۱۵۳

- ۱-۵. بدا و علم ازلی و ذاتی خداوند ۱۵۳
- ۲-۵. جایگاه بدا در علم امام..... ۱۵۸
- ۱-۲-۵. مسأله اول : ابعاد و محدوده علم امام ۱۵۹
- ۲-۲-۵. مسأله دوم : نحوه إخبار امام از امور غیبی..... ۱۶۲
- ۳-۵. چگونگی ظهور بدا در علم امام ۱۶۴
- ۴-۵. دیدگاه صدر المتألهین در نحوه علم امام ۱۶۶
- ۵-۵. دیدگاه فخر رازی در نحوه علم امام ۱۶۷
- ۶-۵. حل مشکل بدا از طریق تحلیل مراتب علم الهی ۱۶۸
- ۱-۶-۵. علم مستأثر ۱۶۸
- ۵-۶-۱-۱. دیدگاه فخر رازی..... ۱۷۱
- ۲-۶-۵. مرتبه علم عنایی ۱۷۱
- ۱-۲-۶-۵. دیدگاه فخر رازی..... ۱۷۲
- ۳-۶-۵. مرتبه قضا ۱۷۳
- ۱-۳-۶-۵. دیدگاه فخر رازی ۱۷۷

(چ)

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۷۸.....	۴-۶-۵. مرتبه قدر
۱۸۱.....	۷-۵. طبیعت محو و اثبات در لوح قدر
۱۸۳.....	۸-۵. دیدگاه فخر رازی درباره قدر
۱۸۵.....	۹-۵. عمومیت محو و اثبات از نظر فخر رازی

۱۰-۵. چگونگی سازگاری محو و اثبات با قضا و قدر از نظر فخر رازی	۱۸۷
۱۱-۵. لوح محو و اثبات و لوح محفوظ در بیان فخر رازی	۱۸۷
نتیجه گیری.....	۱۹۰
فصل ششم : اسباب و علل و شبهات و ثمرات بدا	
مقدمه.....	۱۹۲
۱-۶. نقش اسباب در نظام وجودی	۱۹۲
۱-۶-۱. دیدگاه فخر رازی	۱۹۳
۲-۶. نقش اسباب در ظهور بدا	۱۹۳
۳-۶. نقش انسان در افعال معلل	۱۹۴
۴-۶. دعا از نظر صدرالمتألهین	۱۹۶
۵-۶. فلسفه و ثمره دعا از دیدگاه صدرا	۱۹۶
۶-۶. عوامل استجاب دعا از دیدگاه صدرا	۱۹۷
۶-۶-۱. تأثیر نفوس فلکی	۱۹۷
۶-۶-۲. تأثیر نفس انسانی	۱۹۸
۶-۷. دعا از نظر فخر رازی	۱۹۹
۶-۸. دلیل فخر بر بی فایده بودن دعا	۲۰۰
۶-۹. کیفیت تاثیر دعا در لوح عوالم	۲۰۲
۶-۱۰. رابطه استجاب دعا و علم بدائی خداوند	۲۰۳
۶-۱۱. دیدگاه صدرالمتألهین	۲۰۶

(ح)

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
۱۲-۶. دیدگاه فخر رازی	۲۰۷
۱۳-۶. بررسی بعضی از اشکال ها و شبهه های فلسفی و کلامی بدا و پاسخ به آن ها	۲۰۹
۱-۱۳-۶. اشکالات در زمینه بدا	۲۰۹
۲-۱۳-۶. شبهه یهود و نقد آن	۲۱۳
۳-۱۳-۶. شبهه اسماعیلیه و نقد آن	۲۱۳

- ۶-۱۳-۴. شبهه ابی زهره مصری و نقد آن ۲۱۵
- ۶-۱۳-۵. شبهه فخر رازی ۲۱۷
- ۶-۱۴. توجیه نوگرایان ۲۱۸
- ۶-۱۵. ثمره اعتقاد به بدا ۲۱۹
- ۶-۱۵-۱. دیدگاه صدر المتألهین ۲۲۱
- نتیجه گیری ۲۲۳
- نتیجه گیری نهایی ۲۲۵
- پیشنهادات ۲۳۲
- فهرست منابع ۲۳۳

(خ)

مقدمه

ستایش و سپاس خدایی را سزااست که علم الهی و بدا را مظهر ذات ، صفت ها و افعال ، آفرید تا وسیله ای برای شناخت بهتر پروردگار باشد . در طول تاریخ اسلام یکی از مسائل مهم فلسفی و کلامی ، مباحث مربوط به علم الهی و بدا بوده است . بدا از ویژگی های تفکر شیعی و متأثر از نصوص دینی است . بدا انسان ها به معنای تغییر رأی بر پایه دانش یا وضعیتی جدید و بدا خداوند به معنای تغییر در تقدیرهای الهی از جانب ذات اوست « با علم ازلی مطلق به آیه ها و به تغییر های بعدی آن » . در قرآن کریم ، روایت ها و کتاب های تفسیر ، بدا به معنای تغییر در تقدیر الهی از جانب ذات او اشاره شده است . مسئله بدا ، به جهت توجه خاص قرآن کریم و اهمیت ارزشی که امامان معصوم (ع) برای آن قائل بودند ، در مکتب شیعه به خوبی تبیین شده است . یکی از دشوارترین مسائل تاریخ مذهبی بشر ، به ویژه در امت اسلامی ، درک و توجیه اراده خدا نسبت به انسان و پاسخ به پرسش هایی از این است : آیا اراده و مشیت خداوند تغییر پذیر است یا این که اراده خداوند به هر چیزی که تعلق گرفت به هیچ وجه تغییر پیدا نمی کند ؟ آیا انسان ها در سرنوشت خود تأثیر گذارند ؟ آیا جبری در صحنه روزگار وجود دارد که انسان ها چاره ای جز تسلیم در برابر آن ندارند ؟ سؤال هایی از این قبیل ذهن فیلسوفان و حکیمان را از دیرباز به خود مشغول کرده است . در برابر این پرسش ها ، یک پاسخ این است که در مقابل تمام فراز و نشیب های زندگی ، به این بهانه که از جانب خداوند آمده است ، بی چون و چرا سر تسلیم فرود آوریم و همه چیز را جبر روزگار و راه گریز را بسته بدانیم . پاسخ دیگر این است که انسان به طور کامل در اختیار روزگار قرار نگیرد ، بلکه اعمال صالح و غیر صالح را در سرنوشت خود تأثیر گذار بداند .

بحث پیرامون علم الهی و بدا به عنوان یکی از مسائل اصلی ، در تفکر شیعی بوده است . این بحث برای نخستین بار در آیه های متعددی بیان شده است . قرآن کریم و احادیث امامان معصوم (ع) به این پرسش ها پاسخ داده و راه روشنی را برای انسان ها ترسیم نموده اند که توجه و دقت به آن ها می تواند انسان را از گمراهی های فردی و اجتماعی نجات بدهد و جامعه را در تصمیم های مهم برای انسان ها سرنوشت ساز بداند . ما در این راستا ، ابتدا به طرح

مباحث لغوی و اصطلاحی در مورد بدا و علم پرداخته ، سپس علم الهی را از منظر ملاصدرا و فخر رازی بررسی کرده و بعد به تبیین بدا را به طور مفصل در آیه ها و روایت ها و وجه اشتراک و افتراق بدا با نسخ پرداخته و در ادامه بحث رابطه علم الهی و بدا و شبهه های بدا را با تأکید بر دیدگاه این دو اندیشمند بزرگ اسلامی بررسی کردیم .

تعریف و تبیین موضوع

علم الهی یکی از دشوارترین مباحث فلسفه و کلام است و مورد اختلاف و معرکه آراء می باشد و از آنجا که قلمرو آن تنها محدود به مباحث نظری نیست بلکه ارتباط وثیقی با رفتارهای فردی و کارکرد های اجتماعی دارد ، اهمیت آن را دو چندان کرده است . از جمله از مسائل مطرح در بحث علم الهی ، مسئله علم الهی و رابطه آن با بدا است . مسئله علم الهی و بدا یکی از مسائل مهم فلسفی است که از زمان های قدیم مورد توجه اندیشمندان قرار گرفته است و بدا از اعتقادهای شیعه امامیه بوده که مستند آن قرآن و حدیث است . با بررسی جنبه عقلی و فلسفی مسئله می تواند افق های جدیدی را در باب علم الهی به سوی ما بگشاید . این بحث برای نخستین بار در آیه ها متعدد بیان شده است . بررسی دیدگاه صدرا فیلسوف اسلامی به عنوان بنیان گذار مکتب حکمت متعالیه و فخر رازی به عنوان متکلم اشعری مسلک و اهل تشکک در مسائل مختلف مسئله بدا و رابطه آن با علم الهی مورد توجه است . علم الهی علمی است که به همه موجود های آسمانی ، زمینی ، دریایی و خشکی احاطه دارد . این علم که عین ذات الهی است و به نحو حضوری می باشد در زمان حال ، گذشته و آینده یکسان است . بدا تغییری است که در مراحل فعل الهی صورت می گیرد ، بدین صورت که قبل از ایجاد اشیاء مراحل از جمله مشیت ، اراده ، قضا و قدر توسط خدا انجام می شود تغییر در هر کدام را از این مراحل بدا نامیده می شود و بدا به معنای نسخ در امور تکوینی می باشد . البته صدرا بدا را در تکوین نظیر نسخ در احکام و تشریح ندانسته و بین بدا و نسخ فرق نهاده است . از سوی دیگر فخر رازی در بطلان قول به بدا می گوید: امامان شیعه دو قول برای پیروان خود گذاشته اند که با اختیار آن ، کسی بر ایشان غالب نخواهد شد : تقیه و بدا . بدا را چنین توجیه می کنند که اگر امامان آن ها بگویند به زودی قدرت به دست ما می افتد و چون نیفتاد خواهند گفت : که برای خداوند بدا حاصل شده است ؛ یعنی خداوند عزم و اراده اش را تغییر داده است . بنابراین تبیین مبانی فلسفی این دو متفکر اسلامی می تواند راه گشا در روشن تر شدن این مسائل باشد .

سؤال های تحقیق

این تحقیق در پی پاسخ به سؤال هایی بوده که به سؤال های اصلی و فرعی تقسیم

می گردد:

سؤال اصلی

علم الهی و رابطه آن با بدا از منظر ملاصدرا و فخر رازی چیست؟

سؤال های فرعی

سؤال های فرعی رساله به شرح ذیل است:

- ۱) کیفیت علم الهی از نظر ملاصدرا چگونه است؟
- ۲) کیفیت علم الهی از نظر فخر رازی چگونه است؟
- ۳) حقیقت بدا از نظر ملاصدرا چیست؟
- ۴) حقیقت بدا از نظر فخر رازی چیست؟

اهمیت و ضرورت مسئله

اعتقاد به بدا در منابع روایی شیعه اهمیت خاصی دارد. امام صادق (ع)، در اهمیت اعتقاد به اصل بدا می فرماید: «خداوند چیزی را چون بدا، به عظمت شمرده نشده است»^۱. یعنی نهایت بزرگ داشت خداوند توسط بنده، این است که ذاتش را به تنزیه و تجرید از خلق محدود نکند و بداند که بزرگی مقامش، او را از دگرگون کردن کاری باز نمی دارد و بدون این که به مقام احدیت و تنزیه او اشکالی وارد آید، مقدرها را بر حسب مصالح و تغییرهایی که از ناحیه بنده صورت می پذیرد، تغییر می دهد.

صدرالمتألهین در ذیل شرح این روایت، مسئله بدا را از دشوارترین مسائل و پیچیده ترین معارف ربانی بر می شمارد که آن را جز عارف موحدی که عمرش را در علم توحید صرف کرده و فکرش را در پیمودن راه هایی که به جهان تجرید به پایان رسانیده، نمی داند.^۲

در جای دیگر امام صادق (ع) در ضرورت طرح این موضوع می فرماید:

اگر مردم می دانستند که صحبت کردن درباره بدا، چقدر اجر و پاداش دارد، از بحث کردن درباره آن فروگذار نمی کردند.^۳

^۱ . محمد بن یعقوب، ۲۹۵، اصول کافی، چاپ دوم، (تهران، داراسوه للطباعة و النشر، ۱۳۸۰)، ج ۱، ح ۱، ص ۱۶۶.

^۲ . محمد بن ابراهیم، صدرالدین شیرازی، شرح اصول کافی، (ترجمه و تعلیق محمد خواجوی)، چاپ اول، (تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۳)، ج ۴، ص ۲۱۴.

^۳ . «لو علم الناس ما فی قول بالبدا من الجر، مافتروا عن الکلام فیه» محمد بن یعقوب، کلینی، همان، ح ۱۲، ص ۱۶۸.

چرا این گونه نباشد در حالی که اعتقاد به بدا ، اعتراف به تقدیر خدای تعالی ، تدبیر و قدرت او بر ایجاد حوادث و اختیارش در افاضه وجود بر آن چه حکمت و مصلحتش بر آن اقتضا می کند و نیز اقرار به اقتدارش بر از بین بردن آن چه می خواهد و ابقای آن چه اراده ی بقیایش را کرده است .

از طرفی ، اعتقاد به بدا یکی از دو ویژگی و شروط برگزیدن پیامبران الهی بوده است . چنان که ابصفت از امام رضا (ع) نقل کرده است : «خداوند هیچ پیغمبری را مبعوث نفرمود جز به حرام کردن شراب و این که برای خدا اقرار به بدا داشته باشد.»^۱ از این رو بنیان شریعت بر این اعتقاد است که خداوند هر چه بخواهد مقدم می دارد و هر چه را خواهد پیش می اندازد و اعتراف به این که تغییر در اراده و حکم و تقدیر او جایز است و اگر می خوانیم که « آن کس که خدا را به بدا نشناسد ، معرفت کامل او را ندارد »^۲ ، اشاره به همین حقیقت است .

بر اساس اعتقاد به بدا ، پاره ای عقاید انحرافی در مورد عدم اطلاق قدرت الهی ، از جمله عقیده یهود که قدرت خدا را محدود می دانند ، باطل می گردد . به این معنا که تقدیرها و اراده الهی بر حسب مصالحی که مورد نظر اوست ، تغییر می کند و بر تغییر سرنوشت در لوح_محو و اثبات قادر است . بر این اساس ، محدود ساختن قدرت خداوند ، معلول عدم شناسایی قدرت نامتناهی اوست .

بدین صورت گرایش های جبر انگارانه ، باطل یا دست کم سست و بی اثر می شوند ؛ مانند اعتقاد برخی از معتزله که قائلند خداوند همه عالم را یک باره آفریده است و هیچ تقدم و تأخری بین موجود ها نیست ، باطل می گردد . از نظر آنان تقدم ، تنها بر حسب ظهور پی در پی اشیا در عالم خارجی است ؛ نه در حدوث و وجود آن ها . از سوی دیگر با اعتقاد به نظریه بدا، از حیثه قول کافرانی که تنها موثر را طبایع می دانند ، خارج می شویم .

تاکید ائمه بر بدا ، برای ابطال هر تفکری است که قدرت خدا و مشیت او را محدود به حدی می داند و اقرار به بدا ، اثبات قدرت مطلقه الهی از هر جهتی است ؛ حتی قدرت بر تغییر تقدیری که خداوند خودش در عالم تکوین ، خلقت ، تدبیر و ربوبیت آن را مقرر فرموده است ؛ بدین صورت ، تقدیر اولی از سوی او ، وی را مسلوب الاراده و اختیار نمی گرداند .

^۱ . الریان بن الصلت روایت می کند که شنیدم حضرت رضا (ع) فرمود : « ما بعث الله نبیا قط الا بتحریم الخمر و ان یقرئ بالبداء » ؛ همان ، ج ۱۵ ، ص ۱۶۹

^۲ « ما عرف الله حق معرفته من لم یعرفه بالبداء » ؛ ناصر ، مکارم شیرازی ، تفسیر نمونه ، چاپ اول ، (تهران ، دارالکتب الاسلامیه ، ۱۳۷۴ه.ش) ، ج ۱۰ ، ص ۲۴۶ .

به علاوه ، شاید طرح آموزه بدا و بیان دستاوردهای نظری در این زمینه و مقایسه بین دو دیدگاه صدرالمتهالیهین - فیلسوف شیعی - و فخر رازی - متکلم و فیلسوف اهل سنت - و رفع سوء برداشت اهل سنت در این باره ، زمینه تقریب اهل سنت و شیعه را - تا حدودی - فراهم سازد .

فرضیه تحقیق

۱. ملاصدرا ، علم الهی را ذاتی او می داند و از آن حیث که حق تعالی مبدأ تمام اشیاء می باشد و واجب تعالی به مجرد علم به خود ، بر جمیع اشیا بر وصف انکشاف و ظهور آگاهی دارد ، از همین طریق ، به امور جزئی و متغیر زمانی علم دارد ؛ زیرا جمیع این موجودهای کلی و جزئی ، مخلوق او و او مبدأ همه است . ملاصدرا علم الهی را سبب اشیاء می داند ، که تابع مسبب نمی باشد . بنابراین مشکل معلولیت علم حق تعالی و تغییر در علم حق را نمی پذیرد .

۲. فخر رازی علم الهی را از لوازم ذات او می داند و تغییر و تبدل در علم الهی را چه در مرتبه ذات و چه در مرتبه فعل محال می داند .

۳. صدرا بدا را چنین معرفی می کند ، که نفس نبی یا ولی خدا به عالم ملکوت یا نفوس مدبره عالم متصل شود و آن چه را خداوند بر صحیفه قلب آن ها نگاشته است ببیند و به مردم خبر دهد سخن او حق است و اگر بار دیگر به آن نفوس متصل شود ممکن است چیزی غیر از آن چه قبل دیده و اسباب طبیعی اقتضای آن را داشته است ببیند .

۴. فخر رازی بدا را انکار می کند و متعرض به بدا شده است و بدون مراجعه به کتاب های شیعه و با لحن تمسخر آمیز دانسته یا ندانسته بدائی را به شیعه نسبت می دهد که خود شیعه قبول ندارند .

روش تحقیق

رساله حاضر ، با روش کتابخانه ای یعنی مطالعه و بررسی منابع مکتوب و ابزار فیش- برداری از مطالب و تنظیم و تدوین نهایی فیش ها آماده شده است و در این رساله از روش تطبیقی و تحلیلی استفاده می شود .